

Het is niet eenvoudig om het proefschrift van Ida Jager goed te typeren. Het is geen klassieke institutionele studie en het boort evenmin een braakliggend onderzoeksterrein aan. Arnold van der Valk schreef in 1989 een proefschrift over de gemeentelijke planologie van Amsterdam en raakt op vele onderdelen het onderzoeksterrein van Jager. De kracht van de studie van Jager ligt in de verbinding die ze legt tussen de organisatie Publieke Werken en de uitwerking van het (dis)functioneren van deze instelling op het dagelijkse leven en de zichtbare bebouwing in de stad. Deze verbinding legt ze door gedetailleerde, vaak zelfs spannende beschrijvingen te geven. Maar dit beschrijvende is meteen ook de zwakte van deze dissertatie. Ik mis een echte onderzoeksvraag. Pas in de epiloog stelt Jager zich een heel concrete vraag: hoe komt het toch dat Publieke Werken in de negentiende eeuw onophoudelijk achtervolgd werd door haar negatieve imago? De auteur maakt geen analyse op grond waarvan ze een conclusie zou kunnen trekken, maar houdt het bij het weergeven van de verklaringen van een aantal sleutelfiguren uit Publieke Werken. Het is jammer dat Jager in haar boek, op grond van het vele materiaal dat ze bestudeerd heeft, niet tot scherpere analyses komt. Ze laat zich vooral leiden door wat ze in het archief tegenkomt. Vreemd is het dan te ontdekken dat ze in sommige hoofdstukken wel erg sterk leunt op de, eveneens in het archief aange troffen, herinneringen van een van de hoofdrolspelers, J.G. van Niftrik (hoe betrouwbaar zijn die in de wetenschap dat ze pas jaren na dato op schrift werden gesteld en wat weten we eigenlijk van de intenties waarmee ze opgeschreven zijn?).

Dit is een studie waarvoor de auteur veel lof toekomt als het gaat om de toegankelijkheid van het verhaal en het materiaal. Maar het is ook een studie waarbij regelmatig de vraag rijst waarnaar de auteur nu precies onderzoek heeft gedaan.

*Charles Jeurgens,
Dordrecht*

Bert Altena en Dick van Lente, *Vrijheid & Rede. Geschiedenis van Westerse samenlevingen 1750-1989* (Hilversum: Verloren, 2003) 400 pp. ISBN 90-6550-743-4

Dit is een geslaagd handboek voor beginnende geschiedenisstudenten, bovendien een knappe prestatie van beide auteurs. Over het algemeen geldt: hoe langer de tijdsperiode, hoe meer aspecten en hoe groter het geografische gebied, des te omvangrijker wordt het handboek en des te groter het auteurscollectief, zie de Amerikaanse handboeken over *Western Civilization* of *World Societies*. Altena en Van Lente beperken zich tot de westerse samenlevingen ná 1750 en dan alleen de economische, culturele en politieke aspecten in hun onderlinge samenhang (p. 6), maar voor twee auteurs is deze opzet nog een hele kluit. Ze zijn er desalniettemin in geslaagd om een didactisch verantwoord, goed leesbaar en over het algemeen toegankelijk boek te maken. Sociale geschiedenis is in hun visie geen apart aspect, maar zij beschouwen de politiek, de cultuur en de economie als 'aspecten van het complexe sociale proces' met als gevolg: 'dit hele boek is sociale of maatschappijgeschiedenis' (p. 17). Een prima uitgangspunt, dat meteen ook de wortels van de auteurs, beiden verbonden aan de afdeling maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit Rotterdam, verraadt. De titel verwijst naar de verschillende vormen van vrijheid die respectievelijk de Verlichting, de Franse Revolutie en Industriële Revolutie brachten, en naar de rede als grondslag van een nieuwe maatschappelijke orde die na 1750 gaandeweg gestalte kreeg.

Het boek is verdeeld in drie delen: 1750-1850 (het tijdvak van de revoluties), 1850-1918 (industrialisatie, imperialisme en burgerlijke cultuur) en de 'korte twintigste eeuw' 1918-1989 (eeuw van oorlog, welvaart en ordening). Elk deel heeft een algemene inleiding, wordt daarna verdeeld in een economisch, cultureel en politiek hoofdstuk, elk weer met een inleiding en aan het slot een samenvattende paragraaf. Zodoende ontstaat een heldere structuur, die goed zal functioneren in het onderwijs.

Bij de economische hoofdstukken gaat het om de manier waarop mensen in hun levensonderhoud voorzien. Voor de hand liggende economische onderwerpen als de oorzaken van de Industriële Revolutie, de depressie van de jaren dertig en de Europese economische eenwording (en nog veel meer), passeren de revue. Verweven zijn allerlei sociale aspecten, zoals proletarisering, migratie, urbanisatie, demografische ontwikkelingen en arbeidersstrijd. Naar mijn mening zijn hier verantwoorde keuzes gemaakt en wordt de student op een adequate manier door de economische en dit deel van de sociale geschiedenis geloodst.

'Cultuur' is in dit boek vooral een analyse van de culturele repertoires ('een min of meer samenhangend geheel van begrippen, redeneringen, waarden en mentale vaardigheden') en culturele praktijken: centraal staan de organisaties en plaatsen waar de cultuuroverdracht plaatsvond, zoals kerken, cafés, verenigingen, scholen en de media (pp. 19 en 20). Dit uitgangspunt geeft structuur aan deze hoofdstukken: het intellectuele denken, onderwijs, kerk, geloof en wetenschap zijn terugkerende thema's. Ook onderwerpen als de burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw en de woelige jaren zestig van de vorige eeuw komen aan bod. Dat zijn op zichzelf allemaal mooie paragrafen, maar in deze hoofdstukken over cultuur vind ik dat sommige onderwerpen te weinig en andere te veel nadruk krijgen. Ook ontbreekt er wel wat. Moet een onderwerp als leesgezelschappen – dat me overigens na aan het hart ligt – op vier verschillende plaatsen genoemd worden en het begrip 'sociaal kapitaal' helemaal niet? Waarom wel anderhalve bladzijde in sneltreinvaart de denkers van de Frankfurter Schule – een buitengewoon belangrijke stroming, daar niet van – en Habermas alleen maar even in het kader van de studentenrevoltes van '68? De stukjes over kunst lijken me, net als de 'name dropping' bij de Frankfurter Schule, voor de gemiddelde eerstejaars ontoegankelijk. Liever dan een paragraaf over het existentialisme of over 'science fiction en de taal' had ik iets gehoord over bijvoorbeeld de culturele gevolgen van de enorm toegenomen geografische mobiliteit in de twintigste eeuw, het begrip publieke sfeer, of de veranderingen in de stedelijke samenlevingen. Dit is natuurlijk een gemakkelijke vorm van kritiek: het is niet zo moeilijk om op te sommen wat je mist. Wat er wél in het boek staat, is vanzelfsprekend het gevolg van keuzes die de auteurs maken, en in zo'n boek móeten nu eenmaal keuzes gemaakt worden. En met het overgrote deel van die keuzes ben ik het van harte eens.

In elk deel is het laatste hoofdstuk gewijd aan de politiek, waarbij het accent ligt op de veranderingen van de staatsinstellingen en hun legitimiteit. Met grote vaart en concentratie op hoofdlijnen bespreken de auteurs tal van onderwerpen zoals de Franse Revolutie, het moderne imperialisme, natievorming en de Koude Oorlog. Het sociale aspect in deze hoofdstukken betreft vooral de protestbewegingen, de sociale politiek en de opvattingen over burgerschap. Net als in de economische delen blinken deze hoofdstukken uit door toegankelijkheid. Wat me echter verbaasde is het vreemde gebruik van het begrip *civil society*: eerst wordt in één zin genoemd wat Locke hieronder verstond (p. 109), dan komt het begrip heel even langs in de betekenis van een 'vrije samenleving' die in totalitaire staten ontbreekt (p. 346) en pas in het Nawoord (p. 382)

duikt een adequate omschrijving op, alsof de auteurs dan pas het belang ervan inzien. In elk geval is *civil society* een noemer waaronder veel van wat in dit boek staat valt, en didactisch gezien is het aan te bevelen om er wat eerder mee voor de draad te komen. Ten slotte is de vraag of de meeste universitaire geschiedenisopleidingen behoefte hebben aan een boek waarin de politieke geschiedenis een plaats krijgt naast de economische en cultuurgeschiedenis. Immers, de meeste opleidingen laten studenten ook een Palmer of een vergelijkbaar handboek doorploegen, en hoewel het accent in *Vrijheid & Rede* enigszins anders ligt, levert dat toch veel overlap op. Dat juist in Rotterdam behoefte bestaat aan een boek als dit, wekt natuurlijk geen verwondering.

Als totaalindruk: een goed handboek dat heel veel van wat onze studenten moeten weten aansnijdt op een verantwoorde manier. Levendig geschreven, en met goed gekozen citaten op veel plaatsen. Nu nog bij de volgende druk een CD/DVD erbij waarop de geïnteresseerde student schilderijen van Kandinsky kan zien, de ontwerpen van Berlage, Oud en de postmoderne bouwstijlen, of teksten van Weber, Adorno en Freud. Laten we hopen dat het begrip beatmuziek voorlopig geen nadere toelichting behoeft.

Boudien de Vries,
Universiteit van Amsterdam

Daniël Lechner, “*Bildung macht frei!*” *Humanistische en realistische vorming in Duitsland 1600-1860* (Amsterdam: Aksant, 2003) 288 pp. ISBN 90 5260 110 0

“*Bildung macht frei!*” is de handelseditie van het historisch-pedagogisch proefschrift waarop Daniël Lechner in 2003 in Groningen promoveerde. Het is een boek dat door verschillende lezersgroepen uiteenlopend gewaardeerd zal worden. Onderwerp is de spanningsverhouding tussen humanistische en realistische vorming, in Duitsland, vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw tot 1860. In 1859 werd, in Pruisen, op gezag van de nieuwe, liberale *Cultusminister* Moritz von Bethmann-Hollweg, een nieuw reglement uitgevaardigd dat drie soorten realistisch vormend onderwijs onderscheidde: *Realschulen erster Ordnung*, *Realschulen zweiter Ordnung* en de hogere burgerscholen. De *Realschule erster Ordnung* kreeg, op papier, een status vergelijkbaar aan het gymnasium. Om dat te bewerkstelligen werd Latijn een verplicht onderdeel van het curriculum. Het boek behandelt in feite de voorgeschiedenis van het onderwijsreglement uit 1859. Na de Franse tijd hielpen de neohumanistische hervormingen de gymnasia stevig in het zadel. Lechner laat zien hoe het *Bildungsbürgertum* met haar streven naar (behoud van) sociale status, geholpen door een conservatieve regering en een tweetal uiterst effectieve wetten die de toelating tot het leraarsambt en de toelating tot de universiteit regelden, Humboldts idealistische hervormingen om wisten te buigen tot een behoudend programma. In de jaren veertig leek het tij voor de *Realschule* te keren. *Realschul*pedagogen, Karl Mager voorop, trachtten de algemeen vormende waarde van de *Realschule* steviger te onderbouwen, door haar te plaatsen in de ‘moderne Europese cultuur’. De moderne burger leverde daaraan in hun ogen een volwaardige bijdrage door moderne, industriële arbeid. Het alleenrecht dat de gymnasia, met hun overwegend klassieke oriëntatie, claimden op algemene vorming, achtten de *Realschul*pedagogen achterhaald. Het mislukken van de Revolutie van 1848, en het restauratieve klimaat van de jaren vijftig dat daarop volgde, fnuikte het streven om van de *Realschule* een volwaardig alternatief voor het gymnasium te maken, waar in plaats van